

[https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)-19](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)-19)

УДК 330

Наталія ГОНЧАРЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0001-9274-9905>

УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ СЕРТИФІКАЦІЇ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена актуальній проблемі формування системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції. Визначено, що для успішного розвитку органічного виробництва сертифікація має визначальне значення, оскільки є інструментом захисту прав споживачів і добросовісних виробників. Зазначено, що в Україні донині не впроваджено чітко сформованої системи стандартизації і сертифікації органічного виробництва аграрної продукції. Це ускладнює розвиток органічного сектору, знижує конкурентоспроможність вітчизняних виробників на міжнародному і національному ринках. Встановлено, що з урахуванням експортної орієнтації пропонується застосовувати державно-приватну модель системи сертифікації органічного виробництва. Доведено, що в сучасних умовах така модель має критичні недоліки для вітчизняного органічного сектору: дублювання і нерациональний розподіл функцій з акредитації і державного нагляду між державними органами влади, зростання корупційних ризиків, створення перешкод для конкуренції на ринку сертифікаційних послуг, складність імплементації в умовах обмеження бюджетного фінансування. Запропоновано удосконалити запропоновану державно-приватну модель системи сертифікації органічного виробництва шляхом створення колегіального недержавного органу — Акредитаційної комісії органічного виробництва. Зменшення державного регулювання сприятиме швидкому формуванню системи сертифікації, зростанню конкуренції на ринку сертифікаційних послуг, поліпшенню нормативно-правового та інституціонального забезпечення сертифікації для вітчизняних стейкхолдерів.

Ключові слова: органічне виробництво продукції, сертифікація органічного виробництва, інспекція, аграрний сектор, контроль органічного виробництва аграрної продукції, простежуваність органічної продукції, органічна продукція.

Nataliia HONCHARENKO

National Taras Shevchenko University of Kyiv

IMPROVEMENT OF SYSTEM CERTIFICATION OF ORGANIC AGRARIAN PRODUCTION IN UKRAINE

The article is devoted to the actual problem of forming a certification system for organic production of agricultural products. It was determined that for the successful development of organic production, certification is of decisive importance, as it is a tool for protecting the rights of consumers and conscientious producers. It is noted that a clearly formed system of standardization and certification of organic production of agricultural products has not been implemented in Ukraine yet. This complicates the development of the organic sector, reduces the competitiveness of domestic producers on the international and national markets. It was established that, taking into account the export orientation, it is proposed to apply the public-private model of the organic production certification system. It has been proven that in modern conditions such a model has critical drawbacks for the domestic organic sector: duplication and irrational distribution of accreditation and state supervision functions between state authorities, the growth of corruption risks, the creation of obstacles to competition on the market of certification services, the complexity of implementation in the conditions of budgetary limitations financing. It is proposed to improve the proposed public-private model of the organic production certification system by creating a collegial non-governmental authority — the Accreditation Commission of Organic Production. The reduction of state regulation will contribute to the rapid formation of the certification system, the growth of competition in the certification services market, and the improvement of regulatory and institutional support for certification for domestic stakeholders.

Key words: organic production, certification of organic production, inspection, agrarian sector, control of organic agrarian production, traceability of organic products, organic products.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Важливою передумовою успішного розвитку органічного виробництва аграрної продукції в будь-якій країні є ефективна система його сертифікації. Незалежне та об'єктивне підтвердження дотримання підприємствами принципів і вимог органічного виробництва є гарантією екологічності та безпечності продукції для покупців, збереження і природного відтворення земельних ресурсів, зниження антропогенного впливу на довкілля, запорукою захисту добросовісних виробників на ринку.

На початковому етапі становлення органічне виробництво аграрної продукції сертифікували виключно приватні компанії. Вони розробляли власні стандарти органічного виробництва і процедури сертифікаційного аудиту. Схема приватної сертифікації була достатньою поки ринок органічних продуктів залишався незначним і локальним. Поступово асортиментний ряд органічних продуктів, ємність ринків і кількість виробників зростали. Це обумовило необхідність впровадження єдиних, загальних правил сертифікації і маркування органічної продукції [7]. Нині у світовій практиці застосовують державний, приватний і комбінований типи систем сертифікації органічного виробництва продукції, які мають як переваги, так і недоліки [1, с. 30-31].

В Україні донині не впроваджено чітко сформованої системи стандартизації, сертифікації і маркування органічної продукції [6, с. 20]. Це ускладнює експорт органічної продукції на зарубіжні ринки,

знижує конкурентоспроможність вітчизняних товаровиробників, гальмує розвиток вітчизняного ринку органічних продуктів харчування і товарів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми нормативно-правового та інституціонального забезпечення сертифікації органічного виробництва аграрної продукції вивчали Добровольська І.А. [2], Кутаренко Н.Я. [4], Шумейко О. [5], Вінюкова О.Б. [6] та ін.

Багато наукових праць присвячені вивченню міжнародного досвіду впровадження системи сертифікації органічного виробництва. Так, Кіреєва Е.А. розкрила організаційно-інституціональне забезпечення сертифікації органічного виробництва у Сполучених Штатах Америки [3]. Гудріч В., Куфей Дж., Кпомблекау-А К. детально проаналізували переваги, які отримують від сертифікації виробники органічної продукції в Алабамі, ідентифікували внутрішні та зовнішні бар'єри, які перешкоджають успішній інспекції [8].

Курман Т. зауважує, що натепер в Україні немає єдиного уповноваженого органу сертифікації органічного виробництва. Це можна розглядати як негатив так і позитив одночасно, оскільки виробники можуть добровільно обирати сертифікаційний орган [12]. В цілому погоджусь із зазначеним вище, проте вважаємо важливим затвердити процедури акредитації сертифікаційних органів для створення прозорих умов на ринку таких послуг, сприяння конкуренції, і відповідно, зниження цін для виробників органічної продукції.

Луц Д.М. і Гречковський Д.В. встановили, що протягом 2020-2021 рр. на державному рівні зроблені суттєві кроки для вдосконалення правового регулювання у сфері органічного виробництва. Разом з тим, донині залишається проблема із прийняттям деяких нормативно-правових актів, які забезпечать можливість фактичного втілення, попередньо прийнятих законодавчих норм у діяльність державних органів та операторів. Зокрема, на думку учених, необхідно завершити процедуру формування реєстрів операторів і суб'єктів сертифікації органічного виробництва [13, с. 98].

Формулювання цілей статті

Враховуючи вище зазначене, **метою** статті є розробка пропозицій щодо формування національної системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції в контексті децентралізації державного управління в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сертифікація органічного виробництва аграрної продукції — це незалежна, об'єктивна, документально оформлена перевірка суб'єктів господарювання щодо дотримання ними нормативно-правових актів, які визначають вимоги і обмеження при застосуванні технологій органічного виробництва аграрної продукції.

Сертифікація органічного виробництва аграрної продукції суттєво відрізняється від аудиту, екологічної інспекції чи інших видів контролю. До особливостей сертифікації органічного виробництва слід віднести:

1. Об'єктом сертифікації органічного виробництва є організаційно-технологічні процеси на усіх етапах життєвого циклу органічної аграрної продукції (вирощування сільськогосподарських культур, удобрення, збір урожаю, пакування, транспортування, зберігання та ін.).

2. Основними користувачами результатів сертифікації органічного виробництва аграрної продукції є зовнішні стейкхолдери — споживачі і трейдери органічної продукції, переробні підприємства та ін.

3. Сертифікація органічного виробництва аграрної продукції ґрунтується на даних інформаційно-облікової системи, розробленої спеціально для потреб оперативного менеджменту підприємств і сертифікаційних органів, інспекторів.

4. Для сертифікації органічного виробництва аграрної продукції визначальним є принцип системності, що передбачає постійний контроль всіх залучених суб'єктів (сертифікаційні органи та оператори ринку), а також органічної продукції.

В Україні система сертифікації органічного виробництва аграрної продукції лише формується з урахуванням досвіду Європейського Союзу. Зокрема, експерти та учені пропонують державно-приватну модель. При такій моделі державні органи влади акредитують приватні сертифікаційні компанії і контролюють їх операційну діяльність у сфері органічної сертифікації [9]. У свою чергу, приватні сертифікаційні органи інспектують виробників органічної аграрної продукції, трейдерів, а також переробні підприємства щодо дотримання ними національних та/або міжнародних стандартів, методик, положень у сфері органічного виробництва продукції. Слід зазначити, що для експорту органічної продукції до європейських країн обов'язковим є наявність сертифікату, виданого сертифікаційною установою, акредитованою в Європейському Союзі.

Враховуючи інституціонально-суб'єктний склад, державно-приватна система сертифікації органічного виробництва аграрної продукції, запропонована для України, умовно включає три рівні: інформаційно-методологічний, контрольний-наглядний та інспекційний (рис. 1).

Рис. 1. Організаційно-інституціональна структура комбінованої системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції в Україні

Джерело: розроблено автором.

Базовим є інформаційно-методологічний рівень. Його реалізуватиме Міністерство аграрної політики та продовольства України шляхом виконання таких завдань у сфері сертифікації органічного виробництва аграрної продукції:

- розробка, затвердження та імплементація національних стандартів (положень, методик) у сфері органічного виробництва аграрної продукції, їх гармонізація з міжнародними нормативно-правовими актами;

- розробка підзаконних нормативно-правових актів, методик, положень у сфері сертифікації органічного виробництва аграрної продукції. Зокрема, нагальним нині є розробка методики проведення попереднього сертифікаційного аудиту, порядку ведення реєстрів операторів ринку органічної продукції, вимог до сертифікаційних органів, знань та умінь сертифікаційних інспекторів та ін.

- інформування стейкхолдерів сектору органічного виробництва аграрної продукції (сертифікаційні органи, оператори ринку органічної продукції, наукові установи, переробні підприємства, споживачі та ін.);

- створення та операційний супровід реєстрів (реєстр операторів реєстр сертифікаційних органів, реєстр органічного насіння і садивного матеріалу та ін.);

- підготовка і підвищення кваліфікації інспекторів, які проводять сертифікаційний аудит.

Державний нагляд у сфері сертифікації органічного виробництва аграрної продукції передбачає систематичний контроль діяльності сертифікаційних органів і виробників органічної продукції. Він включає такі основні напрями:

- перевірка простежуваності органічної аграрної продукції у т.ч. у місцях продажу з метою запобігання неправомірного використання органічного маркування і захисту споживачів;

- проведення планових і позапланових перевірок сертифікаційних органів для перевірки дотримання ними професійної етики, запобігання корупційних дій;

- проведення вибіркового контролю виробників органічної аграрної продукції [10, с. 21].

Контрольно-наглядові функції в системі сертифікації органічної аграрної продукції пропонується покласти на Національне агентство з акредитації України (НААУ) і Державну службу України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба). Функції Національне агентство з акредитації України включатимуть:

- акредитацію органів сертифікації, згідно затверджених вимог;

- надання Міністерству аграрної політики та продовольства України оперативної інформації про результати акредитації сертифікаційних органів для включення даних про них у Реєстр органів сертифікації.

При цьому Держпродспоживслужба забезпечуватиме:

- ведення Переліку органів іноземної сертифікації;
- державний нагляд за діяльністю сертифікаційних органів та операторів;
- контроль (нагляд) за операторами ринку шляхом проведення систематичних і поточних перевірок.

Третій рівень включає проведення інспекції сертифікаційними органами операторів органічного виробництва, трейдерів та експортерів, видачу сертифікату встановленого зразка і проведення щорічної планової перевірки, а у разі необхідності — позапланової та додаткової вибіркової перевірки.

Критично проаналізувавши запропоновану організаційну структуру системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції, а також розподіл функцій і завдань, вважаємо доцільним виділити її недоліки:

1. Дублювання і нераціональний розділ функцій з акредитації і державного нагляду за сертифікаційними компаніями між органами виконавчої влади. Відповідно до запропонованої схеми первинну акредитацію органів сертифікації проводитиме Державне агентство з акредитації України, тоді як поточний контроль — Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів. Роз'єднання цих функцій між різними державними органами призводить до:

- впровадження тривалої процедури розробки, узгодження й затвердження необхідних підзаконних актів;
- необхідності узгодження методичних положень щодо акредитації та поточного нагляду у сфері органічного виробництва продукції, а також графіків проведення перевірок, в обох контролюючих органах;
- зростання витрат бюджетних коштів на фінансування системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції;
- зростання ризиків корупційних дій, необхідності посилення заходів щодо їх запобігання;
- необхідності формування спільної інформаційної бази для управління сектором, розробки спеціалізованого інформаційно-програмного забезпечення;
- ускладнення акредитації і зниження конкуренції на ринку сертифікаційних послуг. Так, нині на вітчизняному ринку сертифікаційних послуг представлена лише одна вітчизняна компанія (табл. 1). Відсутність конкуренції призводить до завищення цін на сертифікацію.

Таблиця 1

Органи сертифікації, які визнані Європейською Комісією для надання послуг контролю в Україні, та мають право видавати сертифікати інспекції на експорт, 2021 р.

№	Назва органу сертифікації	Країна	Код органу сертифікації
1.	Органік стандарт (Organic Standard)	Україна	UA-BIO-108
2.	CCPB Srl	Італія	UA-BIO-102
3.	Ecoglobe	Вірменія	UA-BIO-112
4.	Istituto Certificazione Etica e Ambientale (ICEA)	Італія	UA-BIO-108
5.	Bioagricert S.r.l.	Італія	UA-BIO-115
6.	Lacon GmbH	Німеччина	UA-BIO-132
7.	Letis S.A	Аргентина	UA-BIO-135
8.	Letis S.A	Албанія	UA-BIO-139
9.	CERES Certification of Environmental Standards GmbH	Німеччина	UA-BIO-140
10.	Kiwa BCS Öko-Garantie GmbH	Німеччина	UA-BIO-141
11.	Control Union Certifications	Нідерланди	UA-BIO-149
12.	Suolo e Salute srl	Італія	UA-BIO-150
13.	Agreco R.F. Göderz GmbH	Німеччина	UA-BIO-151
14.	Ecocert SA	Франція	UA-BIO-154
15.	Bio.inspecta AG	Швейцарія	UA-BIO-161
16.	A CERT European Organization for Certification S.A	Греція	UA-BIO-171
17.	SIA "Sertifikācijas un testēšanas centrs"	Латвія	UA-BIO-173
18.	Biocert International Pvt Ltd	Індія	UA-BIO-177
19.	Biocert International Pvt Ltd	Польща	UA-BIO-181
20.	Organización Internacional Agropecuaria	Аргентина	UA-BIO-110

Джерело: [9].

2. Віднесення до функцій Міністерства аграрної політики і продовольства України підготовки та підвищення кваліфікації інспекторів. Це може призвести до додаткових бюрократичних перешкод для

сертифікаційних інспекторів, зростання корупційних ризиків і стримування розвитку конкуренції на ринку сертифікаційних послуг.

3. *Бюджетне фінансування діяльності державних установ, задіяних для акредитації органів сертифікації і державного нагляду за органами сертифікації та операторами органічного сектору.* В умовах воєнного стану в Україні суттєво коригується структура бюджетних видатків. Зокрема, скорочуються витрати на забезпечення діяльності органів державного управління, проводиться їх об'єднання. Запровадження запропонованої вище системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції в умовах дефіциту бюджетного фінансування розтягнеться на тривалий період. Це, в свою чергу, ускладнить розвиток сектору, знизить конкурентоспроможність вітчизняних виробників органічної продукції.

Враховуючи зазначене, пропонуємо удосконалити державно-приватну модель системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції шляхом створення колегіального недержавного органу для акредитації сертифікаційних компаній — Акредитаційної комісії органічного виробництва (рис. 2).

Відповідно до запропонованої моделі, Міністерство аграрної політики та продовольства України повинно реалізувати виключно нормативно-методологічну функцію. Зокрема, розробку й впровадження національних стандартів у сфері органічного виробництва аграрної продукції (їх адаптацію до міжнародних нормативних актів), а також необхідних підзаконних нормативно-правових актів, методик і положень у сфері сертифікації органічного виробництва. Міністерство також може здійснювати інформування стейкхолдерів сектору органічного виробництва аграрної продукції.

Рис. 2. Пропонована організаційно-інституціональна структура комбінованої системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції в Україні

Джерело: розроблено автором.

Акредитаційна комісія органічного виробництва — колегіальний орган, який створюється з метою реалізації контрольно-наглядових функцій у сфері органічного виробництва органічної продукції. До завдань акредитаційної комісії доцільно віднести:

1. Розробку методик (положень та ін.) щодо акредитації органів сертифікації, їх затвердження в Міністерство аграрної політики та продовольства України, а також оприлюднення для загального використання.
2. Акредитацію органів сертифікації органічного виробництва аграрної продукції.
3. Ведення реєстрів у сфері органічного виробництва продукції (реєстр сертифікаційних органів, реєстр органічних виробників та ін.).
4. Контроль якості проведення сертифікаційних інспекцій операторів органічного сектору.
5. Навчання і підвищення кваліфікації сертифікаційних інспекторів.
6. Застосування дисциплінарних проваджень і стягнень щодо сертифікаційних органів, операторів ринку та інших у разі порушення правил проведення сертифікації, вимог органічного виробництва.
7. Розгляд скарг органічних операторів щодо неправомірних дій сертифікаційних органів та ін.

Для забезпечення балансу інтересів та ефективної діяльності, у склад Акредитаційної комісії органічного виробництва доцільно включити представників державних органів влади, зокрема Міністерства аграрної політики і продовольства України, сертифікаційних органів та операторів ринку. Рішення щодо акредитації, продовження сертифікату, застосування дисциплінарних проваджень та інших оперативних питань приймаються колегіально більшістю голосів.

Діяльність Акредитаційної комісії органічного виробництва може фінансуватись учасниками органічного сектору шляхом цільових відрахувань від вартості кожної сертифікації. Застосування запропонованої моделі має такі переваги:

1. Зниження навантаження в системі державного управління аграрним сектором.
2. Попередження корупційних ризиків у сфері акредитації органів сертифікації органічного виробництва.
3. Зменшення державного фінансування системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції.
4. Впровадження принципу “колективної відповідальності” за розвиток сектору органічного виробництва.
5. Налагодження ефективної комунікації між виробниками, контролюючими та сертифікаційними органами.
6. Збільшення кількості сертифікаційних органів і, відповідно, посилення конкуренції.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Важливу роль у формуванні сектору органічного виробництва аграрної продукції відіграє сертифікація. Завдяки незалежній та об'єктивній сертифікації споживачі, експортери та інші стейкхолдери набувають упевненості в тому, що виробники дотримуються встановлених міжнародних та/або національних правил і вимог органічного виробництва на всіх етапах життєвого циклу продукції.

Нині у світовій практиці застосовують державний, приватний і комбінований типи систем сертифікації органічного виробництва. В основу національної системи сертифікації органічного виробництва аграрної продукції пропонується державно-приватна модель, яка включає три рівні: інформаційно-методологічний, контрольно-наглядовий та інспекційний. Акредитацію сертифікаційних органів проводитиме Національне агентство з акредитації України. Державний нагляд за діяльністю сертифікаційних органів та операторів органічного ринку здійснюватиме Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів.

Встановлено, що запропонована організаційно-інституціональна структура комбінованої системи сертифікації органічного виробництва в Україні має низку недоліків, а саме: дублювання і нераціональний розподіл функцій з акредитації і державного нагляду між державними органами влади, зростання корупційних ризиків, створення перешкод для конкуренції на ринку сертифікаційних послуг, складність імплементації в умовах обмеження бюджетного фінансування.

Пропонується удосконалити запропоновану державно-приватну модель системи сертифікації органічного виробництва шляхом створення колегіального недержавного органу — Акредитаційної комісії органічного виробництва. Для забезпечення балансу інтересів у склад акредитаційної комісії доцільно включити представників державних органів влади, сертифікаційних органів та операторів ринку. Створення такого органу сприятиме швидкому формуванню системи сертифікації, зростанню конкуренції на ринку сертифікаційних послуг, поліпшенню нормативно-правового та інституціонального забезпечення сертифікації для вітчизняних стейкхолдерів.

Література

1. Мазур Т.Г., Загоруй Л.П. Особливості виробництва органічних харчових продуктів. Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини. № 29. С. 29-33. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/723/3/Osoblivoosti_vur.pdf
2. Добровольська І.А. Стандартизація та сертифікація органічної продукції. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/14714125.pdf>
3. Кіресва Е.А. Пріоритети розвитку аграрного сектора економіки України: органічна продукція та її сертифікація. Бізнесінформ. 2018. № 3. С. 196-201.
4. Кутаренко Н.Я. Особливості сертифікації органічної продукції аграрними підприємствами. Вісник Хмельницького національного університету. 2012. № 3. С. 55-60.
5. Шумейко О. Органічне агровиробництво України: тенденції розвитку та виклики інституціонального забезпечення. Вісник ТНЕУ. 2016. № 2. С. 33-42. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua>
6. Вінокова О.Б. Реалії та перспективи розвитку виробництва органічної продукції в Україні. Регіональна економіка та управління. 2018. № 3 (21). С. 17-22.
7. Harris P.J.S. Certification and Trade Issues in Organic Agriculture. 1st West African Summit and 4th National Conference of the Organic Agriculture Project in Tertiary Institutions in Nigeria (OAPTIN). Volume: Organic Agriculture and the Millenium Development Goals; I.O.O. Aiyelaagbe, M.T. Adetunji & S.A. Osei (eds.); pp. 18-25. URL: https://www.researchgate.net/publication/251236207_Certification_and_Trade_Issues_in_Organic_Agriculture
8. Goodrich B., Cuffey J., Kpomblekou-A K. Challenges and Barriers to Certified Organic Production in Alabama. 2020. URL: <https://eorganic.org/node/34351#Certification>

9. Сертифікація та маркування. Про порядок сертифікації органічного сільськогосподарського виробництва. URL: <https://organic.com.ua/sertifikacziya-ta-markuvannya/>

10. Методичні рекомендації щодо застосування законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. URL: https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/%D0%9C%D0%A0_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf

11. Курман Т. Проблеми законодавчого забезпечення виробництва органічної продукції тваринництва. Аграрне право. 2018. № 12. С. 153-157. <https://dspace.organic-platform.org/xmlui/bitstream/handle/data/428/43>.

12. Луц Д.М., Гречковський Д.В. Правове регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. Право і суспільство. 2021. № 5. С. 94-99. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/5_2021/15.pdf

References

1. Mazur T.H., Zahorui L.P. Osoblyvosti vyrobnytstva orhanichnykh kharchovykh produktiv. Problemy zooinzhenerii ta veterynarnoi medytyny. № 29. S. 29-33. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/723/3/Osoblyvosti_vur.pdf
2. Dobrovolska I.A. Standartyzatsiia ta sertyfikatsiia orhanichnoi produktsii. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/14714125.pdf>
3. Kirieieva E.A. Priorytety rozvytku ahrarnoho sektora ekonomiky Ukrainy: orhanichna produktsiia ta yii sertyfikatsiia. Biznesinform. 2018. № 3. S. 196-201.
4. Kutarenko N.Ia. Osoblyvosti sertyfikatsii orhanichnoi produktsii ahrarnymy pidpriemstvamy. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. 2012. № 3. S. 55-60.
5. Shumeiko O. Orhanichne ahrovyrobnytstvo Ukrainy: tendentsii rozvytku ta vyklyky instytutsionalnoho zabezpechennia. Visnyk TNEU. 2016. № 2. S. 33-42. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua>
6. Viniukova O.B. Realii ta perspektyvy rozvytku vyrobnytstva orhanichnoi produktsii v Ukraini. Rehionalna ekonomika ta upravlinnia. 2018. № 3 (21). S. 17-22.
7. Harris P.J.S. Certification and Trade Issues in Organic Agriculture. 1st West African Summit and 4th National Conference of the Organic Agriculture Project in Tertiary Institutions in Nigeria (OAPTIN). Volume: Organic Agriculture and the Millenium Development Goals; I.O.O. Aiyelaagbe, M.T. Adetunji & S.A. Osei (eds.); pp. 18-25. URL: https://www.researchgate.net/publication/251236207_Certification_and_Trade_Issues_in_Organic_Agriculture
8. Goodrich B., Cuffey J., Kpomblekou-A K. Challenges and Barriers to Certified Organic Production in Alabama. 2020. URL: <https://eorganic.org/node/34351#Certification>
9. Sertyfikatsiia ta markuvannia. Pro poriadok sertyfikatsii orhanichnoho silskohospodarskoho vyrobnytstva. URL: <https://organic.com.ua/sertifikacziya-ta-markuvannya/>
10. Metodychni rekomendatsii shchodo zastosuвання zakonodavstva u sferi orhanichnoho vyrobnytstva, obihu ta markuvannia orhanichnoi produktsii. URL: https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/%D0%9C%D0%A0_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf
11. Kurman T. Problemy zakonodavchoho zabezpechennia vyrobnytstva orhanichnoi produktsii tvarynnystva. Ahrarne pravo. 2018. № 12. S. 153-157. <https://dspace.organic-platform.org/xmlui/bitstream/handle/data/428/43>.
12. Luts D.M., Hrechkovskiy D.V. Pravove rehuliuвання vyrobnytstva orhanichnoi silskohospodarskoi produktsii v Ukraini. Pravo i suspilstvo. 2021. № 5. S. 94-99. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/5_2021/15.pdf